

*Сидоренко Оксана
(Запоріжжя)*

**Стан вивченості шванку в літературознавстві
другої половини ХХ ст. та шляхи подальшого
наукового пошуку**

У 90-ті роки ХХ ст. відчутно поживається інтерес до вивчення жанрової системи літератури Середньовіччя, яке, на відміну від античності та Ренесансу, не створило власної чіткої поетики жанрів. Та й взагалі, слово “система” стосовно жанрової картини середньовічних західноєвропейських літератур можна вживати лише з певними застереженнями. Адже у Середні віки ще “не склалося, і не могло скластися, несуперечливої стрункої системи жанрів. Не було єдиної системи жанрів – не тільки в плані діахронії, але й у плані синхронії. За відсутності такої всеохоплюючої системи, склалися окремі жанрові підсистеми, які не обов’язково були пов’язані між собою, вони зазвичай функціонували в межах окремих напрямків...”¹. З огляду на це, вивчення середньовічних жанрів, які здебільшого не вкладаються в чітко визначені рамки родовидових класифікацій, доцільно співвідносити із загальними тенденціями розвитку тогочасної культури, враховуючи при цьому, що в умовах Середньовіччя жанр “мав своє коло сюжетів, мотивів, тем, а також відповідні прийоми, методи, способи їхньої обробки,... характеризувався певним “пафосом”, емоційною, психологічною домінантою”².

Водночас, проблема осмислення сутності категорії жанру в середньовічній літературі залишається актуальною ще й тому, що її розв’язання дозволяє висвітлити питання типології, адже “стадіально-типологічні подібності в середньовічній словесності проявляються саме на жанровому рівні”³, тому що середньовічні жанри були виразниками не індивідуальної творчості, а “соціально-типового світогляду і стилю”⁴.

Відчутним стимулом до поглибленого вивчення середньовічної літератури в цілому та її жанрової картини зокрема слугують також ті кардинальні зрушення, що відбулися в рецепції культурного змісту середньовічної цивілізації протягом 60–90-х років ХХ ст., починаючи з славнозвісного “бунту медієвістів” та своєрідного перевороту у ставленні до художніх надбань “десяти темних віків”, зумовленого роботами Й.Гейзінгі⁵, Д.С.Лихачова⁶, А.Я.Гуревича⁷, М.А.Ігнатенка⁸. Це призвело до переосмислення якісно-ціннісної характеристики середньовічної літератури, з її класичним поділом на “високу” та “низьку”. Якщо раніше до сфери дослідницьких зацікавлень здебільшого потрапляли твори, розраховані на елітарну аудиторію, а “низова” література залишалася на периферії уваги літературознавців, вважаючись другорядною, низькопробною літературною продукцією, то нині, за словами Н.М.Торкут, відбувається “усвідомлення цивілізуючої ролі “низової” літератури”⁹, що й зумовлює посилення інтересу до вивчення її жанрової парадигми. Отже, *проблема* вивчення жанрової парадигми “низової” літератури Середньовіччя залишається актуальною, оскільки її вирішення дозволить скласти більш повне й системне уявлення про зазначений період розвитку літератури, особливості її функціонування та ін.

Перші спроби аналізу жанрових форм “низової” літератури у вітчизняній науці були здійснені в працях таких вчених, як Є.Мелетинський¹⁰, М.Андреев¹¹, А.Михайлов¹², Р.Хлодовський¹³. І хоча їхні роботи присвячені головним чином новелістиці та великим розповідним жанрам епохи Відродження, однак їх становлення та формування припадає на розвиток саме середньовічної “низової” літератури.

Завданням цієї статті є:

- здійснити огляд робіт, присвячених шванку – німецького варіанту “низової” міської літератури;
- висвітлити стан його вивченості на сьогодні;
- намітити подальші перспективи в дослідженні даного жанрового утворення.

I. Історико-літературний процес

Аналіз літературознавчих робіт показує, що лише окремі аспекти у вивченні шванку можна вважати висвітленими, цілісна ж картина генезису, формування та функціонування цього жанрового утворення відсутня. Окрім того, впадає в вічі той факт, що всі праці, в яких хоча б дотично розглядаються питання, пов'язані з даним жанром, належать перу радянських або сучасних російських дослідників. В українському ж літературознавстві інформацію про шванк можна знайти хіба що в довідникових статтях та в поодиноких наукових дослідженнях, де наводиться головним чином лише його загальна характеристика.

Трактування шванку в сучасній вітчизняній довідниковій літературі можна звести до наступного: це “переважно сатиричне оповідання, подеколи у віршованому вигляді. Близький за мотивами до фабльо та прозової новели доби Відродження, шванк обмежується епатуванням побуту клерикалів та лицарства...”¹⁴. Таке визначення є справедливим лише почасти, оскільки зводить до мінімуму весь ідейно-тематичний спектр шванку, яким він був представлений на початковому етапі свого розвитку, і через те, не накреслює його подальшої еволюції в освоєнні тих суспільно-історичних реалій, на фоні яких відбувався процес його розвою. Втім, схематичність таких визначень, відсутність інформації щодо композиційної будови, конкретного соціально-історичного адресату та місця шванку в системі жанрів “низової” літератури не дозволяють скласти більш-менш повного уявлення про нього як оригінальну жанрову модель.

Недоліків попередніх робіт певною мірою вдалося уникнути П.Рихлу – авторові словникової статті найновішого довідкового видання “Лексикон загального та порівняльного літературознавства”. За його визначенням, шванк – це “коротка оповідь анекдотичного характеру з парадоксальним “пуантом” або новелістична історія про веселий, кумедний випадок у віршах чи прозі, нерідко з грубим, непристойним змістом та моралізаторськими тенденціями”¹⁵. Прикметно, що П.Рихло разом з термінологічним визначенням шванку представляє діахронічний аспект розвитку цього жанру та “джерельну”

базу шванкових сюжетів. І якщо більшість літературознавців при характеристиці сюжетної бази обмежуються впливом мотивів фаблію, “прикладів” і фацецій, то український вчений, справедливо відзначає, що частина сюжетів запозичені з античних джерел або занесені зі Сходу. Називаючи найвизначніші зразки жанру, він показує ті зміни, яких зазнавав шванк у процесі еволюції: окремі віршовані шванки об’єднувалися в цикли, які згодом перетворювалися на народні та авторські збірки прозових шванків. Визначаючи історико-літературну перспективу жанру, дослідник зауважує, що шванки мали вплив на розвиток прозового роману. В цілому довідникова стаття П.Рихла дає доволі повну інформацію для розуміння сутності даної жанрової моделі “низової” літератури.

Загальну характеристику шванку подають автори навчальних посібників, здебільшого зводячи весь матеріал до представлення ідейно-тематичного діапазону, поділу героїв на позитивних/негативних та досить поверхового аналізу творів. Наприклад, у розділі “Міська сатира і дидактика” другого тому “Історії всесвітньої літератури” (автори Р.М.Самарін, А.Д.Михайлов) вся інформація про шванк обмежується загальною характеристикою циклу Штрікера “Піп Аміс”. Незаперечним позитивним моментом згаданого підручника є те, що аналіз міської літератури супроводжується в ньому характеристикою культури середньовічного міста, що дозволяє глибше осягнути причини виникнення і функціонування жанрів міської “низової” літератури¹⁶.

Автори підручника “Історія зарубіжної літератури” (М.П.Алексєєв, В.М.Жирмунський, С.С.Мокульський, О.О.Смирнов) взагалі оминають своєю увагою шванки, роблячи акцент лише на народних книгах, які ознаменували собою завершальний період розвитку цього жанру міської “низової” літератури¹⁷.

До характеристики суспільно-політичних чинників Німеччини XIV–XV ст. (розвиток гуманізму, реформаційний рух), які сприяли становленню і розвитку масової демократичної літератури, що отримала назву “народні книги”, звертається і відомий радянський вчений В.М.Жирмунський у

I. Історико-літературний процес

роботі “Нариси з історії класичної німецької літератури”. Вчений наголошує на такій провідній рисі бюргерської сатири і дидактики, як “гробіанізм”¹⁸. До речі, український вчений Б.Шалагінов у статті “Німецька література Х–XVIII сторіч”, даючи загальну характеристику німецькій сміховій культурі, також підкреслює, що середньовічний гумор функціонував у своїх двох різновидах – блазенському та гробіанівському. Варта уваги позиція дослідника щодо категорії ренесансного сміху, який, на його думку, багато в чому спирався на традиції сміхової культури середньовічного міста, а за зразки ренесансним митцям слугували такі шванки, як “віршова повість” Штрікера “Піп Аміс”, і цикли “Піп із Каленберга”, “Тіль Уленшпігель”¹⁹.

Іншими роботами, які побіжно висвітлюють окремі аспекти історико-літературної перспективи шванку, є праці визначного радянського літературознавця Є.М.Мелетинського. Так, у “Історичній поетиці новели” цей вчений розглядає шванк разом з фаблю, байками та “прикладками” як передновелістичні оповідання, що готували підґрунтя для виникнення класичної новели Відродження. Вчений підкреслює подібність шванку та анекдоту, зазначаючи, що “в них чітко показана шахрайська і блазенська стихія в її протиставленні дурнів і простаків”²⁰. В іншій праці “Вступ в історичну поетику епосу і роману” Є.М.Мелетинський, прослідкувавши генетичний зв’язок “архаїчних малих жанрів” (і зокрема шванку) з новелою, розглядає низову “передновелістику” середніх віків як таку, що “передбачила наперед ті еволюційні чи навіть “революційні зміни, які пізніше відбулися в долі роману”²¹. Позиція вченого виявляється суголосною з концепцією М.Бахтіна про карнавалізований світ. “Шванк, – пише Є.М.Мелетинський, – вводить демократичні персонажі, побутовий фон, низькі натуралістичні і комічно-непристойні моменти, еротичні і шахрайські мотиви, матеріально-фізіологічні імпульси дій і т. ін.”²².

Вельми цікавою є стаття М.Ю.Реутіна “Комічні жанри в літературі середньовічної Німеччини (Конструкція раннього австро-німецького шванку)”, головним завданням якої є

реконструкція форм побутування усної культури на матеріалі комічної літератури німецького середньовічного міста (загадок, байок, прислів'їв, приказок). З-поміж усіх жанрів дописемної літератури автор статті основний акцент робить на ранньому шванкові, оскільки саме в ньому “в силу його наративності, спільна для всіх фольклорних жанрів конструкція існує в своїй повній розгорнутості”²³. Дослідник подає коротку довідку про історію раннього шванку, а також робить кілька зауважень стосовно пізнього бюргерського шванку, намітивши, таким чином, періодизацію в розвитку зазначеного жанру. В зв'язку з поставленими завданнями М.Ю.Реутін розглядає композиційну побудову комічних фольклорних жанрів Німеччини XI–XV ст. і наголошує на тому, що шванк має аналогічну структуру, оскільки співвідноситься із давньою протодрамою. В основі структурної організації жанрів комічної літератури лежить слово, тому автор вдається до аналізу природи сміхового слова, як основи карнавальної стихії, і в залежності від того, хто пародіює слово (блазень, шахрай чи дурень) виділяє три основні типи різновидів шванку: блазенський, шахрайський та шванк про дурнів.

Вивченню жанрової моделі шванку другого періоду присвячені роботи Б.І.Пурішева – “Німецькі прозаїчні шванки і народні книги епохи Відродження” та “Німецькі народні книги”. Бюргерсько-демократична література, в лоні якої розвивався шванк як складовий елемент так званих народних книг, “в своїх найбільш значних проявах підготувала наступний розвиток літератури, зокрема реалізму”²⁴. В статті “Німецькі прозаїчні шванки і народні книги епохи Відродження” Б.І.Пурішев подає власну класифікацію шванків, поділяючи їх на ті, що передбачають розважальну мету, й ті, які мають суспільне значення. Відтак, перші уникають висвітлення соціальних проблем, а другі, вдаючись інколи до засобів сатири, змальовують соціальні негаразди. Вчений наголошує, що реалізм “народних книг” був ще примітивним і рідко хто з авторів шванків піднімався до соціальних узагальнень. Стаття “Німецькі народні книги” містить інформацію про

I. Історико-літературний процес

“відкриття” народних книг романтиками, котрі практично дали їм друге життя, та подає цінний фактичний матеріал з німецькомовних джерел про підвищений попит у населення на народні книги. Однак головним здобутком роботи, як бачиться, є те, що в ній подані історії створення народних книг, походження сюжетів, які лягли в їх основу²⁵. Оскільки “низова” література зародилася на противагу рицарській, куртуазній, то цілком закономірно, що вона протистояла куртуазній ідеалізації, вдавалася до критики рицарства. І в такий спосіб, як вважає Б.І.Пурішев, “третьому стану вдалося взяти гору над феодално-рицарськими колами”²⁶.

Об’єктом дослідницької уваги став шванк у дисертаційному дослідженні О.О.Юрчук “Новела в світлі історичної поетики: проблеми типології жанру”, присвяченому становленню класичної новели. Авторка доводить, що шванк, зазнавши помітного впливу італійської фацеції, утворив нову літературну форму шванк-фацецію, тобто національний місцевий варіант світської новели. Подібний проміжний етап у становленні класичної новели мав місце і в інших західноєвропейських літературах: у Франції з’являється фабль-нувель, в Італії – фацеція-новела, в Іспанії – новела корте. Однак лише в Німеччині, наголошує дослідниця, новела не досягла рівня класичної²⁷. Аналогічної думки дотримується і Б.Б.Буніч-Ремізов, який вважає, що на заваді розвитку німецької новели, як і взагалі національної літератури, стало лютеранство, яке “прагнуло перетворити німецьку літературу в служницю богослів’я”²⁸.

Знайомство з німецькомовними працями, на жаль, істотно не розширює діапазон наших знань про шванк. Так, у роботі “Deutsche Literatur in Epochen”²⁹ цілісної візії розуміння даного жанру немає, оскільки автори вдаються до виокремлення поодиноких характеристик шванку лише принагідно, коли деталізують інформацію про інші жанри, літературні періоди та епохи. У цьому тому “Lexikon des Mittelalters”³⁰ шванк представлений як мала форма розповіді. У цій енциклопедичній довідці вказується на трьохваріантний поділ розвитку конфліктної ситуації, що є вихідним пунктом шванку: завдяки

своїм діям слабкий герой зрівнюється з більш сильним, а іноді й бере верх над ним; протест слабого не досягає своєї мети і тим самим покращує становище супротивника; конфліктна ситуація залишається без розв'язки. Цікаво, що автори довідникової статті розглядають шванк як універсальну жанрову модель, притаманну не лише німецькій літературі. У французькій літературі, на їх думку, національний варіант-еквівалент шванку представлений фабліо, а в англійській – джестом. “Своєрідним резервуаром” називають шванк автори “*Deutsche Literatur – Geschichte*”³¹, відзначаючи, що на становлення даного жанру вплинули італійські фацеції, приклади (*exempla*), фабліо, середньовічні сказання. При цьому вони наголошують, що, починаючи з XVI ст., цей жанровий різновид стає виразником “політичної та соціальної опозиції”. Вартим уваги є представлене в даному виданні бачення історико-літературної перспективи шванку. Німецькі вчені вважають, що шванки та їх цикли, як, до речі, й народні книги, можна назвати передроманом або раннім романом, початком німецького прозового роману.

Таким чином, представлений огляд робіт, присвячених вивченню шванку – одного з жанрів німецької “низової” літератури, свідчить, що в них розглядаються лише окремі аспекти його генезису, структурування та трансформації в інші жанрові модифікації, представлені загальні характеристики шванків та народних книг. Потреба в праці, яка заповнила б лакуни невисвітлених питань у вивченні шванку, дала б цілісне уявлення про цей жанр, є стимулом для подальших наукових пошуків.

Думається, що цікаві перспективи для майбутніх досліджень відкриває застосування методології “нового історизму”, розробленої наприкінці 70-х – на початку 80-х років минулого століття Стівеном Грінблаттом, Луї Монрозом, Гейденом Вайтом та ін. Сутність “нового історизму” полягає в тому, що “він відмовляється від не підданих проблематизації розрізень між “літературою” та “історією”, між “текстом” та “контекстом”, а також в тому, що він заперечує пануючу тенденцію віддавати перевагу деякій однорідній і автономній

I. Історико-літературний процес

одиниці – будь-то Автор чи Твір – протиставляючи цю фігуру соціальному чи літературному фону”³².

До речі, “новий історизм” виник саме в процесі вивчення англійського Ренесансу. Вчені відчули волаюче протиріччя між усталеною позитивною оцінкою елізаветинської епохи та тими новими фактами, що ставали відомими про владну структуру тюдорівської монархії. При цьому “нові істористи” “намагалися почути в текстах голоси пригнічених, маргіналізованих і знедолених”³³. Недоліками літературної критики, як вважають теоретики цієї методології, є те, що вона, поперше, не бере до уваги особливості “культурної системи” (“для нових істористів” історичний контекст – це “культурна система”³⁴), в лоні якої був написаний аналізований твір, тобто не враховує достатньою мірою синхронічний аспект; а по-друге – нерідко забуває про те, що “наші аналізи й інтерпретації неминуче обумовлені нашими власними, історично, соціально та інституціонально заданими пріоритетами”³⁵. “Нові істористи” розглядають твір на перетині двох історичних зрізів – минулого і сучасного, – наголошуючи на тому, що “минуле сформувало сучасність, а сучасність переформовує минуле”³⁶.

Думається, цілком доцільно в контексті вивчення генезису і жанрової типології шванку використовувати методологію “нового історизму” для реконструювання соціокультурного поля, тобто з’ясування тих онтологічних та гносеологічних чинників, що сприяли виникненню й активному розвитку цієї традиції. Водночас необхідно, враховуючи еволюцію жанру, представити кореляцію жанрової ідеології шванку з культурними практиками тогочасся і окреслити коло його провідних тематичних різновидів. Слід також дослідити характер взаємодії комічного і сатиричного начал та визначити роль шванку у становленні нових жанрових різновидів німецької літератури доби Відродження.

---

¹ Михайлов А.Д. От редактора // Проблема жанра в литературе средневековья. – М.: Наследие, 1994. – Вып.1. – С.4.

- ² Там само. – С.5.
- ³ Мелетинский Е.М. Заметки о средневековых жанрах, преимущественно повествовательных // Проблема жанра в литературе средневековья. – М.: Наследие, 1994. – Вып.1. – С.7.
- ⁴ Михайлов А.Д. Старофранцузская городская повесть (фаблио) и вопросы специфики средневековой пародии и сатиры. – М.: Наука, 1986. – С.6.
- ⁵ Хейзинга Й. Осень Средневековья. – М.: Наука, 1988.
- ⁶ Лихачов Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979; Лихачов Д.С., Панченко Н.М., Поньрко Н. Смех в Древней Руси. – Л.: Наука, 1984.
- ⁷ Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М.: Искусство, 1981; Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984; Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М.: Искусство, 1990.
- ⁸ Ігнатенко М.А. Генезис сучасного художнього мислення. – К.: Наукова думка, 1986.
- ⁹ Торкут Н.М. Проблеми генези і структурування жанрової системи англійської прози пізнього Ренесансу (малі епічні форми та «література факту»). – Запоріжжя, 2000. – С.104.
- ¹⁰ Андреев М.Л. «Новеллино» в истории итальянской литературы и европейской новеллы // Новеллино. – М.: Наука, 1984. – С.219-252.
- ¹¹ Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. – М.: Наука, 1986; Мелетинский Е.М. Историческая поэтика новеллы. – М.: Наука, 1990.
- ¹² Михайлов А.Д. Средневековый французский фарс // Средневековые французские фарсы. – М.: Искусство, 1981. – С.7-32.; Михайлов А.Д. Старофранцузская городская повесть... – (фаблио) и вопросы специфики средневековой пародии и сатиры. – М.: Наука, 1986.
- ¹³ Хлодовский Р.И. Декамерон. Поэтика и стиль. – М.: Наука, 1982.
- ¹⁴ Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – С.740.
- ¹⁵ Рихло П. Шванк / Лексикон порівняльного та загального літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.622.
- ¹⁶ Дет. див.: Городская литература и дидактика / История всемирной литературы: В 9 т. – М.: Наука, 1983. – Т.2. – С.571-586.
- ¹⁷ Дет. див. История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение / М.П.Алексеев, В.М.Жирмунский, С.С.Мокульский, А.А.Смирнов. – М.: Высшая школа, 1987.
- ¹⁸ Дет. див. Жирмунский В. Очерки по истории классической немецкой литературы. – Л.: Худ. лит., 1972.
- ¹⁹ Шалагінов Б. Німецька література Х–XVII сторіч // Вікно в світ. – 1999. – №1. – С.8-22.

I. Историко-литературный процесс

- ²⁰ *Мелетинский Е.М.* Историческая поэтика новеллы. – М.: Наука, 1990. – С.69.
- ²¹ *Мелетинский Е.М.* Введение в историческую поэтику эпоса и романа. – М.: Наука, 1986. – С.205.
- ²² *Мелетинский Е.М.* Введение в историческую поэтику... – С.204.
- ²³ *Реутин М.Ю.* Комические жанры в литературе средневековой Германии (Конструкция раннего австро-германского шванка) // Проблема жанра в литературе средневековья. – М.: Наследие, 1994. – Вып. 1. – С.326
- ²⁴ *Пуришев Б.* Немецкие прозаические шванки и народные книги эпохи Возрождения // Немецкие шванки и народные книги XVI века. – М.: Художественная литература, 1990. – С.8.
- ²⁵ Див. *Пуришев Б.И.* Немецкие народные книги // Прекрасная Магелона. Фортунат. Тиль Уленшпигель. – М.: Наука, 1986. – С.261-282.
- ²⁶ *Пуришев Б.* Немецкие прозаические шванки... – С.8.
- ²⁷ *Юрчук О.О.* Новела в світлі історичної поетики: проблеми типології жанру: Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.01.06 / Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2002.
- ²⁸ *Буніч-Ремізов Б.Б.* Западноевропейские новеллисты Возрождения – обличители лжеавторитетов // Новелла эпохи Возрождения. – К.: Политиздат Украины, 1990 – С.22.
- ²⁹ *Baumann B., Oberle B.* Deutsche Literatur in Epochen. – Ismaning: Max Hueber Verlag, 1985.
- ³⁰ Lexikon des Mittel Alters – Stuttgart. Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1999. – V.VII. – P.1616-1619.
- ³¹ Deutsche Literatur – Geschichte. – Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1989. – P.78-84.
- ³² *Монроз Луи А.* Изучение Ренессанса: поэтика и политика культуры // Новое литературное обозрение. – 2000. – №2 (42). – С.16
- ³³ *Козлов С.* На rendez-vous с «новым историзмом» // Новое литературное обозрение. – 2000. – №2 (42). – С.8.
- ³⁴ *Хейден У.* По поводу «нового историзма» // Новое литературное обозрение. – 2000. – №2 (42). – С.38
- ³⁵ *Монроз Луи А.* . Изучение Ренессанса... – С.22.
- ³⁶ Там само.